

Ziya Gökalp'i Tersinden Okumak: Sabahattin Beyci Bireyci-Liberal Eleştiri*

Reading Ziya Gökalp in Reverse: Pro-Sabahattin Bey Individualist-Liberal Criticism

Doç. Dr. Mehmet Ali AKYURT ¹

Öz

Türk sosyoloji tarihçiliğinde Ziya Gökalp ile Sabahattin Bey arasında inşa edilen karşıtlık siyasal/toplumsal açıdan vatansever – vatan haini, milliyetçi – kozmopolitist, merkezîyetçi – ademimerkezîyetçi, otoriter – liberal/demokrat, Türkçü – Batıcı, toplumcu – bireyci, devletçi – toplumcu, sol Kemalist – sağ Kemalist, zora – rızaya dayalı toplumsal reform, yukarıdan – aşağıdan modernleşme yanlısı gibi; bilimsel/yöntemsel açıdansa teorik – ampirik, artzamanlı (tarihsel) – eşzamanlı, Durkheimci – Le Playci gibi ikiliklerle ilişkilendirilir. Bu yorumların bir kısmı Gökalp ya da Sabahattin Bey taraftarları tarafından eleştiri ya da savunma amacıyla geliştirilmişse de bu iki kutbu birer ana renk olarak kullanarak bir Türk sosyoloğunun hangi açıdan hangisine yakın olduğunu tespit etmek de yaygın bir yaklaşım olmuştur. Sabahattin Bey'in takipçisi sayılan Tahsin Demiray ve Hilmi Ziya Ülken gibi tekil isimlerin Gökalp eleştirilerine dair birkaç yazı bir kenara, Sabahattin Bey ve takipçilerinin gözünden Gökalp'in nasıl görüldüğüne dair bütünsel bir resim ortaya konmuş değildir. Nitekim bu araştırma Batıcılar içinde yer alan “Sabahattin Beyci” grubun Gökalp eleştirilerine odaklanmakta; başta Sabahattin Bey'in kendi metinleri olmak üzere; Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahattin Demirkan, Tahsin Demiray ve Nezahat Nurettin Ege gibi kendi beyanlarına göre *Sabahattin Bey taraftarlarının* yanı sıra Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal, Cahit Tanyol ve Cavit Orhan Tütengil gibi, üçüncü kişiler tarafından Sabahattin Bey'e daha yakın konumlandırılan entelektüellerin metinlerinde açık ve örtük Gökalp eleştirilerinin izini sürmeyi hedeflemektedir. Çalışmada Sabahattin Bey'in takipçilerinin önemli ölçüde Gökalp'in görüşlerine yaklaştıkları fakat özellikle bireycilik vurgusundan, dönüştürerek de olsa, vazgeçemedikleri iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk sosyoloji tarihi, liberalizm, bireycilik, Ziya Gökalp, Sabahattin Bey

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Abstract

In the historiography of Turkish sociology, the antagonism constructed between Ziya Gökalp and Sabahattin Bey is associated with political/social dichotomies such as patriot vs. traitor, nationalist vs. cosmopolitanist, centralist vs. decentralist, authoritarian vs. liberal/democratic, Turkist vs. Westernist, collectivist vs. individualist, statist vs. society centered, left Kemalist vs. right Kemalist, social reform based on coercion vs. consent, modernization from above vs. from below. In scientific/methodological terms, it is associated with dichotomies such as theoretical - empirical, diachronic (historical) - synchronic, Durkheimian - Le Playian. While some of these interpretations were developed by supporters of Gökalp or Sabahattin Bey for defensive or offensive purposes, it has also been a common practice to use these two poles as primary markers to determine which figure a Turkish sociologist aligns with more closely. Aside from a few articles on the criticism of Gökalp by individual figures such as Tahsin Demiray and Hilmi Ziya Ülken, there is no holistic picture of how Gökalp was seen through the eyes of Sabahattin Bey and his followers. As a matter of fact, this research aims to trace explicit and implicit criticisms of Gökalp in the texts of *Sabahattin Bey's supporters*. The study argues that Sabahattin Bey's followers came closer to

* Bu çalışmanın ilk hali 04-06.10.2024 tarihleri arasında Afyonkarahisar'da düzenlenen “Ölümlünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu”nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, mehmetali.akyurt@istanbul.edu.tr.

Atf için (to cite): Akyurt, M. A. (2024). Ziya Gökalp'i Tersinden Okumak: Sabahattin Beyci Bireyci-Liberal Eleştiri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümlünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 121-134.

Gökalp's views to a considerable extent, but did not abandon the emphasis on individualism, albeit in a transformed form.

Keywords: History of Turkish sociology, liberalism, individualism, Ziya Gökalp, Sabahattin Bey

Paper Type: Research Article

Giriş

Türk sosyoloji tarihçiliğinde Ziya Gökalp ile Sabahattin Bey arasında inşa edilen karşıtlık meşhurdur. Sabahattin Bey Sezer'e göre (1989, s. 44) "Ziya Gökalp'in görüşlerine, tartışmalar sırasında tek karşı durabilecek toplumsal düşüncenin sözcüsü" olmuştur. Uçman'ın (2007, s. 341) sözleriyle ise "liberalizmi savunan bir fikir adamı, Ziya Gökalp tarafından benimsenen Durkheim'in toplumsallığına karşı daha çok Le Play ekolünün ve özellikle bu ekolden Edmond Demolins'in savunduğu ferdiyetçi anlayışı Türkiye'de geliştirmeye çalışan bir sosyolog olarak tanın[ır]." Geçgin (2013, s. 230) de "siyasetin sosyolojiyi araçsallaştırması"na vurgu yaparak, "Jön Türk hareketi içinde filizlenen iki siyasal hareket[in] (Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti) iki sosyoloji geleneğiyle (Prens Sabahattin'in *ilm-i içtima*'sı ile Ziya Gökalp'in *içtimaiyat*'ı) örtüş[tüğünün]" altını çizer.

Bu karşıtlığın uluslararası ilişkilere bakan boyutu kimi yorumcular tarafından Gökalp'in vatansever ve milliyetçi, buna karşılık Sabahattin Bey'in de "vatan haini" (Uçman, 2007, s. 341) veya kozmopolitist olduğu şeklinde yorumlanır. Gökalp Türkçü'yken ve Türk toplumunu "Türk kültürü"ne sahip olmak etrafında tanımlayıp teritoryal ve demografik açıdan bu hususiyeti vurgularken, Sabahattin Bey'in topyekun Batıcılığı ağır basmaktadır. Buna göre Batılılaşmanın Türkiye'de gereğince uygulanabilmesi için "Batı düşüncesinin aktarılması ve Batılı örneğinde yeni bir insan tipinin yaratılması" zorunludur. Türkiye ve Türk toplumunun hem Batı'nın, özellikle de İngiltere'nin müttefiki ve İngiliz yanlısı olmasını (Sezer, 1989, ss. 46, 52), hem de sadece düşünce değil toplum yapısı açısından da model alınacak (İngiliz, Amerikan ve Norveç toplumları gibi) "ferdiyetçi" (bireyci) toplumlara benzemesi gerektiğini savunmaktadır (Prens Sabahaddin, 2013, s. 240, 2024, s. 56).

İç siyaset, yahut yönetim/idare mantığı açısından bakıldığında ise Gökalp'in merkeziyetçi yaklaşımıyla Sabahattin Bey'in yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılmasını savunan ademimerkeziyeçi (*decentralist*) anlayışı (Prens Sabahaddin, 2013, ss. 240-244) karşı karşıya konur. Bu aynı zamanda Fransız tarzı, merkeziyetçi, Jakoben siyaset kültürü karşısında İngiliz tarzında bireyi önceleyen siyaset olarak da formüle edilebilir. Yine Gökalp'in siyasi kültür açısından konumu otoriterlikle tanımlanırken, "hürriyet" kavramını içeren çeşitli kurumların da kurucusu/kurdurucusu olan Sabahattin Bey liberal ve demokratik olarak konumlandırılır. Gökalp toplum ile bireyin karşı karşıya geldiği durumlarda toplumun çıkarlarını öncelemeyi savunur. Buna karşılık Sabahattin Bey bireyin çıkarlarının toplumun çıkarlarına feda edilmesinin toplumda bir motivasyon kaybı yahut "teşebbüs-i şahsi" konusunda bir isteksizlik yaratacağını savunur. Bu ikiliğe göre, yine devlet ile toplumun karşı karşıya gelmesi durumunda Gökalp'in devlet, Sabahattin Bey'in ise toplum tarafında yer alacağı iddia edilir. 1980'lerden itibaren kullanılan bir ikilik, anakronizm pahasına tarihte geriye doğru götürülürse Gökalp sol Kemalizmin, gerektiğinde zora dayalı toplumsal reformun ve yukarıdan aşağı modernleşmenin savunucusu gibi konumlandırılırken, Sabahattin Bey sağ Kemalist çizginin, rızaya dayalı toplumsal reformun, aşağıdan yukarı modernleşmenin bir savunucusu olarak kavranır.

Öte yandan Gökalp ile Sabahattin Bey arasında kurulan ikilikler siyaset, idare ve toplum alanlarıyla sınırlı değildir. Nitekim kimi yorumcular da Gökalp'in sosyoloji yaklaşımının salt teorik ve tarihsel (artzamanlı) olduğunu, Türk toplumunun güncel durumuna dair hiçbir şey söylemediğini savunurken, Sabahattin Bey'i de yine karşı kutupta; ampirik ve eşzamanlı bilim yanlısı olarak görür. Gökalp'i pragmatist ve gerçekçi, Sabahattin Bey'i ise "ütopyacı" (Uçman, 2007, s. 341) bulanlar da olmuştur. Gökalp Durkheim gibi, içinde yaşadığı topluma sosyoloji yardımıyla tarihten de yardım alarak bir ideoloji biçmeye çalışırken; Sabahattin Bey ise Le Play

gibi ampirik araştırmalara, anket yöntemine ve monografilere öncelik verir ve toplumsal yapının teşhis edilmesini sosyolojinin öncelikli vazifesi olarak görür. Böylece Gökalp ile Sabahattin Bey arasındaki farklılaşma siyasal ve toplumsal alanın ötesinde bilimsel, sosyolojik hatta yöntemsel ikiliklerle ilişkilendirilerek her sahaya yayılmış olur.

Bu ikiliklerin üreticilerine ve sürdürücülerine gelince, bunların bir kısmının Gökalp ya da Sabahattin Bey taraftarları tarafından, savunma ya da saldırı amacıyla geliştirildiği söylenebilir. Öte yandan bu iki kutuplu çerçevenin taraflarını birer ana renk ya da nirengi noktası olarak kullanan Türk sosyoloji tarihçilerinden ya da yorumcularından da söz edilebilir. İki tarafın birinden ya da birine yakın bir yerden değil de, tarafsız olarak ya da üçüncü taraf olarak Türk sosyoloji tarihine bakan bu yorumcular, çeşitli Türk sosyologlarını değerlendirirken bu ikiliğe başvurur ve bir sosyoloğu konumlandırma amacıyla onun hangi açıdan hangisine yakın olduğunu tespit etmeye çalışırlar. Türk sosyoloji tarihçiliğinde yaygın bir yaklaşım olarak Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Cahit Tanyol gibi isimlerin genel anlamda, toplamda ya da belli açılardan bu iki kutuptan hangisine daha yakın olduğu sorulur.

Türk sosyoloji tarihinin sık sık müracaat edilen ünlü ikiliği Ziya Gökalp ile Sabahattin Bey arasında kurulsa da, Sabahattin Bey'in takipçilerinin gözünden Gökalp'in nasıl görüldüğüne dair yeterince çalışma bulunmamaktadır. Tahsin Demiray'ın Gökalp eleştirisi (Demirci, 2013) ve Hilmi Ziya Ülken'in Gökalp'e bakışı (Bulut, 2011, 2012) tekil olarak ele alınmış olsa bile, Türk sosyolojisinin Sabahattin Bey kanadındaki isimlerin Gökalp'e yönelik eleştirileri henüz kapsamlı bir şekilde incelenmemiştir. Bir başka deyişle Sabahattin Bey çizgisinin takipçileri sayılan isimlerin kendilerini Gökalp karşısında entelektüel açıdan nasıl konumlandıklarını, Gökalp'e bakışları, ona yönelik eleştirileri ve entelektüel seyirleri içinde Gökalp'in görüşleriyle ilişkilerindeki değişme bir bütün olarak ele alınmış değildir. Nitekim bu araştırma başta Sabahattin Bey'in kendi metinleri olmak üzere, Sabahattin Bey taraftar yahut takipçilerinin metinleri üzerinden, bu metinlerdeki açık ve örtük Gökalp eleştirilerinin izini sürmeyi hedeflemektedir. Böylece Türk sosyolojisinde Sabahattin Bey çizgisinin Gökalp karşısındaki konumunun daha net bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Sabahattin Bey çizgisi dendiğinde bunun Chicago Okulu ya da Frankfurt Okulu gibi bir "okul" olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ayrıca tartışma konusu yapılabilir. Özellikle bir okuldan bahsetmek için gerekli olan teorik yönelim ve araştırma yöntemleri-teknikleri bütünü Sabahattin Bey çizgisinde kısmen vardır. Yine bir okulun varlığı için belli isimlerden, bunların etrafında toplandığı üniversite bölümü, dernek (hatta parti), dergi ve toplantılarla buralarda ortaya çıkan eserleri neşreden yayınevlerinden söz edebilmek gerekir (Tiryakian, 1979, 2006, 2008) ki Sabahattin Bey çizgisi için bunlar da büyük ölçüde geçerli sayılabilir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul Muallimler Birliği, Türk Sosyoloji Cemiyeti (Fildiş, 2018a), Osmanlı Ahrar Fırkası, Türkiye Yayınları, Elif Yayınları, Meslek-i İctimai Dergisi (Özden, 2005), Köye Doğru Dergisi, Sosyoloji Dergisi gibi kurumlar Sabahattin Bey çevresiyle yakından ilişkili olmuştur. Yine okullarda bir yaklaşımın kuşaktan kuşağa aktarılması, bir liderin görüşlerinin takipçiler tarafından devam ettirilmesi, bazen de küçük tadilatlarla yeni şartlara uyarlanması gerçekleşir. Buna göre örneğin Annales Fransız Tarih Okulu ya da Alman Tarihçi Okulu'nun farklı kuşakları ve bunlar arasındaki farklılaşmalardan bahsedilir. Aynı durum Sabahattin Bey çizgisinin takipçileri için de kısmen geçerlidir.

Öte yandan Sabahattin Bey'in çevresinde toplanan veya onun açtığı entelektüel çıkışı takip edenler daha esnek bir yapı teşkil eder. "Okul" ortak teorik temelleri, metodolojileri veya araştırma yaklaşımlarını paylaşan daha resmi ve organize bir araştırmacı grubunu ifade ederken, "çevre" ortak konu ve sorulara odaklanan ancak genellikle farklı yaklaşımlar izleyen daha gevşek, esnek ve enformel bir entelektüel grubudur. Bunlar Almanya'da sosyolojinin ilk dönemlerinde Max Weber'in çevresinde bir araya gelen Erfurt Çevresi ve Heidelberg Çevresi, bilim felsefesinde pozitivist yaklaşımıyla bilinen Viyana Çevresi gibi şehirler etrafında isimlendirildiği gibi; kimi durumlarda da mesela yine Almanya'da Max Weber'in de dahil olduğu sosyal liberal Friedrich Naumann Çevresi gibi örneklerde de baskın bir entelektüel/siyasi figürün etrafında oluşan bir

ilişki ağını da ifade edebilir. Türkiye’de de özellikle bu tarz çevrelere örnek olarak Servet-i Fünun, Genç Kalemler/Türk Ocağı, Kadro Dergisi, Kemal Tahir, Sezai Karakoç/Diriliş Dergisi, İsmet Özel/İstiklal Marşı Derneği, Birikim Dergisi gibi örnekler verilebilir. Çevrelerin okullardan daha az katı, formel, yapılandırılmış ve kodifiye edilmiş olması “Sabahattin Bey Çevresi” örneğinde de karşımıza çıkar. Örneğin Sabahattin Bey’in kendisinde milliyetçi düşünce pek hakim değilken, Cumhuriyet’in ilk dönemindeki takipçilerinde Türkçü eğilim ve milliyetçilik daha belirgin bir renk tonu olarak öne çıkmıştır.

Sabahattin Bey çizgisinin sosyolojik anlamda “okul” sayılıp sayılmayacağı tartışması bir kenara, bu araştırma kapsamında öncelikle cevaplanması gereken soru, araştırmanın kapsamının hangi isimlerle sınırlandırılması gerektiğidir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911-1913) ile Osmanlı Ahrar Fırkası’nın bazı kurucu ve üyeleri, özellikle Cenevre’de pedagoji okuyup 1908’de milletvekili seçilen Mahir Said Bey (Birinci, 1998) (Refik Halit Karay’ın da kayınpederidir) ile erken bir tarihte İzmir’in Kemalpaşa (Nif) ilçesinin Ören köyüne dair bir monografi araştırması yapıp yayımlayan Tefvik Nevzat (Demiray’dan akt. Sezer, 1989, s. 50) gibi isimler erken dönem itibariyle ilk akla gelenlerdir. 1908’de yayımladığı *Tevsi-i Mezuniyet* (Yetkilerin Genişletilmesi)² başlıklı kitabında adem-i merkezîyet fikrini savunan Babanzade Mustafa Zihni ve *Senihat*’ında aynı fikirleri müdafaa eden Ebubekir Hazım Tepeyran isimleri de erken dönemde Sabahattin Bey’le paralel bir konuma yerleştirilebilir. Bir diğer grubu görece az bilinen Ahmet Hamid Ongunsu, Satvet Lütfi Tozan, Namık Zeki gibi “genç Mülkiyeliler”in yanı sıra Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük), Ahmet Bedevi Kuran, Selahattin Demirkan, Tahsin Demiray, Nezahat Nurettin Ege gibi (Demiray’dan akt. Sezer, 1989, ss. 50-51) kendi beyanlarına göre “Sabahattin Bey taraftarı” olan isimler oluşturur. Bunların yanında bu tarzda açık bir beyanları olmasa da üçüncü kişiler tarafından (İzğöer, 2013) Sabahattin Bey’e (nispi olarak, Gökalp’e göre) daha yakın olarak konumlandırılan entelektüeller de bir başka grup teşkil etmektedir. Bunlar arasında Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nurettin Şazi Kösemihal, Cahit Tanyol ve Cavit Orhan Tütengil gibi isimler sayılabilir. Dolayısıyla makale boyunca yer yer bu isimlerin eserlerindeki Gökalp okumalarına yer vermeye çalışılacaktır.

II. Meşrutiyet’in Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık’tan oluşan üçlü ideolojik çerçevesinden (Safa, 1938) bakıldığında, Tanzimat’tan bu yana bütün Türk entelektüellerinin şu veya bu ölçüde Batıcı olduğu ve hiçbir entelektüelin bu üç renkten tek biriyle boyanmadığı söylenebilir. Yine de her birinde belli bir yönelimin ağır bastığı da yaygın olarak iddia edilmektedir. Bu anlamda Gökalp’in bir Türkçü olarak İslamcılar ve Batıcılar tarafından çeşitli eleştirilerle karşılaştığı, dolayısıyla bu araştırmanın Batıcıların bir kısmının Gökalp eleştirilerine odaklandığı da söylenebilir. Farklı ideolojik grupların Gökalp okumaları daha sonra da dönem dönem değişecek, Türk düşünce tarihinin ilgi çekici bir alanını teşkil edecektir. Erken dönem itibariyle bakıldığında Gökalp’e yönelik eleştiriler İslamcılar, Batıcılar ve kısmen de sosyalistler tarafından dile getirilmiştir. Sabahattin Bey’in konumu da bu skala içinde en önce Batıcılık ile işaretlenebilir. Dolayısıyla bu araştırmanın da Batıcılık içinde belirli bir kanadın Gökalp eleştirisine odaklandığı söylenebilir. Fransa menşeli Batılı ideoloji şemasındaki ayırım ise öncelikle aristokrasinin muhafazakar ve burjuvazinin liberal ideolojisi arasında olup, daha sonradan bu ikisine proletaryanın sosyalist ideolojisi eklenmiştir. Öte yandan Fransa tarihinden çıkarılan bu üçlü ideolojik ayırım Türkiye’deki ideolojik bölünmeyi ifade etmekten uzaktır. Türkiye’de bu üç sınıftan oluşan bir sınıflı yapıyı en azından II. Meşrutiyet yılları itibariyle bulmak zordur. Sabahattin Bey’in liberalliğini vurgulamak ve Gökalp’e yönelik liberal eleştirisi üzerinde durmak da Gökalp’in aristokratik/muhafazakar kanada yakın olduğu gibi yanlış bir anlaşılmaya sebebiyet verebilir. Bunun yerine Küçükömer’in (2021) sağ-sol tablosu esas alınarak İttihat ve Terakki ile (Sabahattin’in resmi olmasa da bağı olduğu) Hürriyet ve İtilaf arasındaki ayırışmaya odaklanıldığında bu eleştirel mesafe ve karşıtlığın altını çizmek daha yerinde olacaktır.

² Bu ifade 1876 Anayasası’nın 108. maddesinde şu şekilde geçmektedir: “Vilayatın usul-i idaresi tevsi-i me’zuniyyet ve tefrik-i vezaif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizam-ı mahsus ile ta’yin kılınacaktır.” Aslen “çevre”nin yetkilerinin, “merkez”in/Padişahın yetkileri aleyhine genişletildiği bir idare usulünü ifade etse de pratikteki uygulaması tam ters yönde olmuştur (Mardin, 1988, s. 366).

Öte yandan Sabahattin Bey'in takipçilerini ideolojik olarak konumlandırmaya çalıştığımızda her birinin Sabahattin Bey'in kendisi kadar Batıcı, yine Abdullah Cevdet-Celal Nuri İleri ayrımında Abdullah Cevdet'i ifade etmek üzere kullanıldığı gibi "radikal Batıcı" olarak isimlendirilmesi zordur. Örneğin Tahsin Demiray gibi takipçiler, yorumcular tarafından "milliyetçi liberal" bir konuma yerleştirilmektedir. Bu tür bir durum, bu araştırmanın kapsamını salt Batıcıların Gökalp eleştirileri olmaktan çıkarmakta, söz konusu eleştirilere Türkçülük içi bir nitelik de kazandırmaktadır. Sonraki dönemlerde ideolojik çeşitlenme de hesaba katıldığında, bu çalışma öncelikli olarak İslamcı, Türkçü ve sosyalist eleştirileri dışarıda bırakmakta; Gökalp'in "Sabahattin Beyci" eleştirisine, Gökalp'in bu bakış açısından nasıl görüldüğüne odaklanmaktadır. Bu da öncelikli olarak Batıcılık bakış açısından dile getirilen eleştirileri içerse de, Sabahattin Bey'in takipçileri her zaman bu ideoloji renklerinden sadece biriyle boyanmadıklarından dolayı, Türkçülük içi eleştiri gibi farklı boyutlar da kazanabilmektedir.

Bu araştırma yürütülürken öncelikli olarak Sabahattin Bey'in takipçileri olan sosyal bilimcilerin kimler olduğuna karar verilmiştir. Sonrasında bu isimlerin eserleri incelenerek Ziya Gökalp'le ilgili örtük ve açık değinilerle eleştiriler derlenmiştir. Bunlar incelenip yorumlanmış; Sabahattin Bey çizgisinden Gökalp'e yönelik olarak ortaya konan eleştiriler gruplanarak çözümlenmiştir. Çalışma kapsamında sadece bilimsel literatürün incelenmesiyle yetinilip insanlarla görüşme ya da anket uygulamasına yer verilmediği için etik kurul onayına gerek duyulmamıştır. Bu doğrultuda makalede öncelikle Sabahattin Bey'in takipçisi olan isimler kısa kısa tanıtılmaktadır. Sonrasında Gökalp'e yönelik eleştirilere kısa bir giriş yapılmakta, Sabahattin Bey çizgisinden Gökalp'e yönelen eleştiriler (1) bilimsel eleştiriler ve (2) toplumsal/siyasal eleştiriler başlıkları altında tartışılmaktadır. Takip eden sonuç bölümünde ise söz konusu eleştiriler tartışılarak daha genel sonuçlara ulaşılmaya çalışılmakta, Gökalp ve Gökalp eleştirileri alanında ne gibi çalışmalar yapılabileceğine değinilmektedir.

1. İsimler ve Konumları

Sabahattin Bey çizgisini takip eden isimler sık sık çeşitli oluşum ve dernekler çatısı altında bir araya gelmiştir. Sabahattin Bey'in eğitime önem vermesine de bağlı olarak, bunlar arasında Muallimler Birliği özellikle öne çıkmaktadır. Muallimler Birliği'nin kesintili hayatından iki fotoğraf "Sabahattin Beyci"lere dair de fikir vermektedir. Bu sahnelerin ilki Ocak 1931 tarihine aittir. Bu tarihte İstanbul Muallimler Birliği'nde Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük) gelirdir ve muhasebe işleriyle görevliyken (haznedar, sayman), Hilmi Ziya Ülken ve Tahsin Demiray birliğin katipleri olarak görev yapmaktadır. İkinci fotoğraf ise 30'lu yıllarda kapatılan Muallimler Birliği'nin tekrar açılmasından sonraki döneme, Sabahattin Bey'in 1948'deki vefatını takip eden 1950 tarihli anma toplantısına aittir. Muallimler Birliği'nin düzenlediği toplantıya konuşmacı olarak katılanlar Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Nezahat Nurettin Ege, Tarık Zafer Tunaya ve Cahit Tanyol'dur. Tabii ki bu tarz bir toplantıya davet edilmek Sabahattin Bey'in takipçisi olmanın yeterli bir göstergesi sayılamasa da, çevreye dair bir fikir vermektedir.

Sabahattin Bey çevresinin sosyolojik araştırma alanındaki en önemli isimlerinin başında Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük) (1881-1963) gelmektedir. Mehmet Ali Şevki Bey, 1918 gibi erken bir tarihte Le Play ve Sabahattin Bey çizgisinde monografik araştırmalar yapmak amacıyla "Meslek-i İctimai" derneğini ve dergisini kurmuştur (Köseihal'den akt. Ünal, 2008, s. 134). *Memleketi Tanıma Yolu*, Demiray'ın desteğiyle 1931'de bu dernek ve derginin neşriyatından çıkar. 1939-42 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde görev yapar ve Kurna köyü üzerine monografik bir araştırma gerçekleştirir (Kaçmazoğlu, 2012, s. 47; Şevki, 1968).

Sabahattin Bey'in takipçileri arasında sadece akademisyen sosyologlar bulunmaz. Gazeteciler, öğretmenler ve sivil araştırmacılar da takipçiler arasında önemli bir yer tutar. Ahmet Bedevi Kuran (1886-1966) da Sabahattin Bey çizgisinden, askeri okul kökenli, akademi dışı bir tarih araştırmacısıdır. Jön Türkler'e ve İttihat Terakki'ye Sabahattin Bey tarafından bakan

ayrıntılı hatıratlar yazan Kuran, kendi deyiimiyle “Türk Hürriyet Tarihi” araştırmacısı, Birinci'nin (2002) deyiimiyle ise “Jön Türklüğün tarihçisi”dir.

Sabahattin Bey'in takipçilerinden akademiye giren tek isim Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük) olmamıştır. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) de önce sahada, sonra akademide Sabahattin Bey'in bazı fikirlerini savunan, etki alanını genişleten bir isim olarak görülebilir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974), Nurettin Şazi Kösemihal (1909-1972) ve Cahit Tanyol (1914-2020) da akademideki Sabahattin Bey etkisinin taşıyıcıları arasındadır.

Akademinin sınırlarında konumlanan önemli bir takipçi ve araştırmacı da Selahattin Demirkan'dır. 1940'lı yıllardan itibaren köy araştırmaları konusuna kafa yormuş bir araştırmacı olarak Demirkan, *Sosyoloji Dergisi*'nde “Köy İşletmeleri” üzerine (1952) bir araştırma yayımlar. *Gerçek Demokrasiye Nasıl Geçeriz?* başlıklı bir kitabı vardır. Ayrıca 1962 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü *Köy Sosyolojisine Hazırlık* başlıklı kitabını yayımlar.

Sabahattin Bey'in düşünceleri ve kendisiyle 1918-1919 yıllarında tanışan Nezahat Nurettin Ege (1901-?) 1920'lerden itibaren tercüme ve telif yayınlarla bu doğrultuda çeşitli faaliyetler yürüten bir öğretmendir (Fildiş, 2018b). Muallimler Birliği çatısı altında, burada düzenlenen toplantı ve konferanslarla, gazete ve dergi yazılarıyla Sabahattin Bey'in yaklaşımlarının geniş kesimler tarafından tartışılmasına ve bu fikirlerin popüler hale gelmesine katkıda bulunmuştur (Fildiş, 2018a, s. 153).

Tahsin Demiray (1903-1971) da kendi ifadesiyle bir “Le Play müntesibi” olarak Sabahattin Bey'in önde gelen takipçilerindedir. Akademi dışı bir figür olarak 1924 yılında Türkiye Yayınevi'ni kurmuş; Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz*'i gibi çeşitli kitaplar basmıştır. 1930'lardan itibaren bir meslek örgütü olan İstanbul Muallimler Birliği çatısı altında çalışmış, Ülken ile birlikte birliğin katipliğini üstlenmiştir. Türk Ocakları ve Türk Kadınlar Birliği gibi 1935'te CHP tarafından kapatılıp halkevlerine devredilene kadar bu kurum bünyesindeki faaliyetlerini sürdürmüştür. Demiray 1949-1954 yılları arasında *Hafta* dergisinde yazmış, 1955 yılında Türkiye Yayınevi neşriyatı arasında *Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış* başlıklı kitabını yayımlamıştır. Türkiye'nin yakın tarihine dair *Türkiye'de Son Elli Yıllık İç Politika, Komiteler ve Partiler* gibi kitaplar yazmıştır.

2. Gökalp Eleştirilerine Giriş: Kültür-Medeniyet Ayrımı Etrafında Üç Eleştiri

Gökalp'e yönelik eleştirilerden biri, Gökalp'in kültürün neredeyse her alanıyla ilgili yazmasıyla yakından ilgilidir. Gerçekten de Gökalp kendi kavram ve teorilerini müzikten edebiyata, dinden halk sanatlarına kadar pek çok alandan örnekler üzerine inşa etmiştir. Bu alan genişliği de kaçınılmaz olarak bilgi eksikliğine dayalı yanlışları beraberinde getirmiştir. Güngör'ün (2010, s. 13) deyiimiyle “Gökalp'in formülünde” “eksik bilginin sebep olduğu yanlışlar” vardır. Gökalp'in metinlerinde bazı bilgi yanlışlarına rastlanması temelde, çok sayıda ve çeşitlilikte konuda yazmanın getirdiği bir sonuç olarak görülebilir.

Gökalp'e yönelik eleştirilerin belki de en önemlisi, Türk sosyolojisine temel katkılarından olan kültür-medeniyet ayrımına (Gökalp, 1968, 1976) dairdir. Bu ayrıma yönelik eleştiriler/tartışmalar (1) sınırın değişkenliği, (2) ayrımın imkansızlığı ve (3) ayrımın kim tarafından çizileceği olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki Gökalp'in kültür ile medeniyet arasına çizdiği sınırın yerini güncel ihtiyaçlara göre hızlı bir şekilde değiştirdiği şeklindedir. Gökalp “kültür”den Türk kültürünün değişmemesini temenni ettiği parçaları, “medeniyet”ten ise Türk kültürünün değişmesini umduğu kısımlarını anlar. Kültür ve medeniyet dediği parçalar toplamda Türk kültürünün tamamını oluşturur. Böylece Gökalp medeniyetin alanı büyüdükçe radikal Batıcılığa yaklaşırken, kültürün alanı büyüdükçe ılımlı Batıcılık tarafına doğru gider. Sınırların belirsizliği neticede Gökalp'in fikirlerindeki değişkenliğin bir sonucudur. Yine Güngör'e (2010, s. 13) göre “[Gökalp'in düşüncesinde] günün ihtiyaçlarına göre reçete düşünmenin yarattığı tezatlar da mevcuttur. Mesela din bir yerde medeniyet, bir başka yerde

kültür unsuru olarak gösterilmiştir.” Siyasi çözüm peşindeki bir entelektüelin siyasi durum değiştikçe farklı vurgular yapması, farklı arayışlara, yeni formülasyon arayışlarına girmesi çok da şaşırtıcı olmasa gerektir.

Sınırlarının belirsiz olmasının yanında, böyle bir sınır çizmenin bizatihi kendisinin hatalı, daha doğrusu imkansız olduğunu dile getirenler de vardır. Gökalp’in bu ayrımı yaparkenki amacı Tanzimat’tan başlayarak yaygınlık kazanan ılımlı, seçmeci ve kısmi Batılılaşma yaklaşımını hem kolayca anlaşılıp benimsenebilecek hem de şartlara göre esnetebileceği bir formüle kavuşturmasıdır. Bir tarafta topyekun Batılılaşma yanlıları, diğer tarafta ise Batılılaşmanın ya da Batı’ya dönüşmenin/“Batılılaşma”nın (Küçükömer, 2021) topyekun karşıtları vardır. Gökalp bu ikisi arasında, güncel ihtiyaçlara ve konjonktüre göre yeniden yeniden şekil verilebilecek bir orta yol arayışı içindedir. Bu yönüyle yaptığı, özgün bir pozisyon geliştirmekten ziyade, Tanzimat’tan beri yaygın olarak savunulan bir yaklaşıma kolay kavranan ve akılda kalıcı bir formül kazandırmaktır. Topyekun Batıcılar ve Batıcılığın topyekun karşıtlarının yanı sıra Ülken, Turhan ve Güngör gibi isimlerde rastladığımız bu eleştiri ithal edilen medeniyet unsurlarının kültürü değiştiren etkilere sahip olduğunu vurgular. Buna göre Gökalp’in kültür ve medeniyet olarak ikiye ayırdığı birim, geniş anlamıyla kültür olarak isimlendirilen tek ve ayrılmaz bir bütündür. Bir kültürün bütün parçaları, o kültürün bütün yönlerini bir çekirdek gibi içlerinde barındırır ve gittikleri her yere taşırlar. Dolayısıyla hiçbir kültürel transfer, kültürün diğer alanlarından kopuk değildir. Tekniğini alıp ahlakını almamak gibi bir şey antropolojik ve sosyal psikolojik olarak imkansızdır. İkiyi yani teknik ve ahlak, ya da Gökalpçi terminolojiyle medeniyet ve kültür birbirinden istense de ayrılamaz.

Bu ayrıma bağlı bir diğer eleştiri de otoriterlik eleştirisidir. Sabahattin Bey çizgisinin takipçilerinde karşılaştığımız bu eleştirinin güçlü bir formülasyonuna yine Güngör’de (2010, s. 46) rastlıyoruz. Buna göre, kültür-medeniyet ayrımının nereye çizileceğine hükümet mi halk mı karar verecektir? Yasaklar ve zorlamalar kültürel difüzyonu regüle edebilir mi? Güngör’ün ulaştığı nokta, nihai kararın toplumda olduğu, devletin ancak dolaylı destekleyici bir rol oynayabileceği şeklindedir. Kültürel difüzyon eğer zoraki değil de serbest bir kültür değişmesi şeklinde tezahür edecekse, sansürler, yasaklar ya da zorlamalar işe yaramayacak; devlet ancak bazı kültürel unsurların kolay erişilebilir kılınması noktasında bir politika üretebilecektir. Kültürel ürünlerin kullanımıyla ilgili nihai karar ise halkın iradesiyle, toplumsal eğilimlerle yakından ilgilidir.

3. Sabahattin Bey Çizgisinin Gökalp’e Yönelik Bilimsel Eleştirileri

Gökalp’e yönelik eleştirilere genel bir giriş yaptıktan sonra bilimsel eleştirilerin ilkinde; Sabahattin Bey, Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük) ve Hilmi Ziya Ülken tarafından paylaşılan bir eleştiriye geçebiliriz. Buna göre Gökalp’in sosyolojisi bilimsel, nesnel, güncel ve ampirik değil; doktriner, felsefi, siyasi, tarihsel ve spekülatifdir. Burada tarihsel ve teorik sosyolojiyi dışlayan, ancak bizzat bugünde ve sahada çalışan bir sosyolojinin bilimsel olabileceği düşüncesi varsayılmaktadır. Burada tarihe yönelme dendiğinde anlaşılan şey aslında tarih felsefesi gibi bir şeydir. Halbuki tarihsel gerçeklikle ilgilenmeyen sosyologların bir tarih felsefesi varsayımı yapıyor olma ihtimalleri her zaman daha yüksektir. Nitekim Gökalp’in okuduğu yazarlardan biri olan Durkheim, Comte’un aşırı genellemeciliğine karşı, güvenilir yasalar keşfetme ihtiyacına dikkat çeker. Öte tarafta da idiografik/tikelci tarihlere karşı nomotetik bir tarihsel sosyoloji kurma ihtiyacı içindedir. Gulbenkian Komisyonu’nun (2018, s. 18) ve Burke’ün (2014) dikkat çektiği gibi, burada tarihçilerle temsil edilen idiografik gelenek klasik kronolojik-monografik tarihçiliğe denk düşer ve heterojen/benzersiz bireyselliklerde, karşılaştırılmaz tekilliklerde boğulma tehlikesini barındırır. Buna karşılık sosyoloğu bekleyen tehlike de tarihsiz ve ampirik zeminden kopup, daha ziyade teorik bir inşaya dayanan, tarih felsefesi türü aşırı ve büyük genellemeler yapmaktır. Gökalp’in durumu da burada Durkheim’dan ya da Weber’den çok farklı değildir. Bu anlamda Gökalp’in tarihle kurduğu ilişki kolayca bilimselliğin dışına atılamaz.

Bu eleştirinin kurucusu, ilk ifade edeni, Sabahattin Bey'dir. Mehmet Ali Şevki de "bilimsel sosyoloji" ile "öğretisel sosyoloji" arasında ayırım yaparak Sabahattin Bey'i bilimsel sosyoloji tarafına yerleştirir. Aynısını Kıray da Boran üzerinden yapmaktadır. Nasıl ki Mehmet Ali Şevki Bey (Sevündük) kendi hocasını merkeze alıp ondan öncesini, özellikle de Ziya Gökalp'i değersizleştiriyorsa, Kıray da Boran'ı merkeze alıp ondan öncesini büyük ölçüde ihmal etmektedir. Hilmi Ziya Ülken'in ifadesiyle bu eleştiri şu şekilde formülasyon bulur (Ülken'den akt. Bulut, 2012):

"Fikirleri dogma haline getirmek ve onlardan doğrudan siyasi hareket kuralları çıkarmak... Bu, eski fetvacılık ruhunun Avrupalı şekle bürünmesiydi. Bundan dolayı Ziya'nın bütün makalelerinde mantıki sınıflamalar yapan soyut bir zihin, derhal harekete geçmek isteyen ve fikirlerini 'ilmihal' şeklinde veren telkinci bir ruh hâkimdir. Yine bundan dolayı, Fransız içtimaiyatının esas fikirlerinden hareket ettiği halde, onun ifadesindeki olağanüstü yumuşaklığı almamış ve Fransız sosyologlarının sonsuz gözlem, tetkik ve istatistik meraklarına yanaşmamıştır. Bu itibarla içtimaiyatçı Ziya, ancak genel hatlarında, bir nakilden ibaret kaldı. Türk tarihine ve memlekete ait sosyolojik tetkikleri sırf aksiyon ihtiyacıyla yapılmış seri genellemelerden ibaret kaldı. Bu eksiğini daha ziyade onun öğrencileri bazı monografilerle tamamlamaya çalıştılar. Ziya Gökalp'in sistemi yine bundan dolayı soyuttu. Doğrudan doğruya realite olan memleketle temasa gelmeyi düşünemedi. Bu hususta onu Tanzimat'ın çoğu düşünüründen ayıramayız: Batı ve Doğu ikiliği onda medeniyet ve hars ikiliği şeklini aldı. Tanzimatın eski hülyası: Tekniği ve ilmi Batı'dan alalım, fakat ruhumuzda Doğulu kalalım. İmparatorluğun azameti ve gururu böyle istiyordu. (...) Ziya memlekete gözlerini çeviremiyordu."

Burada Gökalp'in bilimsel olmadığı ifade edilmek isteniyor gibidir. Bu bilimsellik dışı olma iddiası, Sabahattin Bey'in takipçilerinde kendi üstatlarının öncesini değersizleştirme tavrıyla yakından ilgilidir. Demiray da Sabahattin Bey'den önceki Osmanlı bilim çevrelerini "kendi içine kapalı ve karanlığa gömülü, uyuşuk" olarak nitelemekte, bu karanlığı aydınlatanın Sabahattin Bey olduğunu savunmaktadır (akt. Okan, 1989, s. 101). Kuran (2000, s. 354) da 1945 yılında bu paralele Gökalp'le ilgili olarak sosyolojik kavramlardan ve bilimsel temelden yoksunluk eleştirisi getirmektedir:

"Merhum Ziya Gökalp'in hayatında ve sonrasında Fransız Sosyoloji okulunun memleketimizde yayılmasında etkili olduğunu -aramızdaki derin siyasi görüş farklarına rağmen- takdirle ananlardanım. Fakat, *dilimize ilk toplumsal bilim kavramlarını sokan ve hatta toplumsal ve siyasi fikirlerimizi bilimsel temellere dayandırmaya çalışan ilk Türk düşünürü*, Prens Sabahattin Bey olmuştur." (vurgu bana ait)

Bir diğer bilimsel eleştiri de Gökalp'i "devletli" gösterme tavrıyla, devleti arkasına alıp sosyolojiye müdahale etti iddiasıyla ilişkilidir. Örneğin Demiray'a göre Ziya Gökalp sosyolojisi devlet tarafından benimsenmesinin sonucunda hem "resmi sosyoloji"dir hem de bir "saray"da oturmaktadır. Halbuki Gökalp'in siyasi gücünü kullanarak sosyolojiye mütemadiyen müdahalesi söz konusu değildir. "Darülfünun" şiiirindeki özerklik vurgusu ve buna uygun pratiği de bu eleştiriye boşa çıkarır. Gökalp'in kuruluş aşamasında karar mercii olmasından öte, sürece yayılan bir yönetme ve müdahale çabası olmamıştır.

Gökalp'in sosyolojisinin siyasetin güdümünde bir bilim anlayışına dayandığı da, getirilen bir diğer eleştiri olarak öne çıkmaktadır. Halbuki Gökalp'in savunduğu bilimin özerkliği anlayışı, siyasi aktörlerin doğrudan müdahalesine karşı ama bizzat araştırmacının siyasetinin yönlendirmesiyle yapılan bir bilimi hatırlatmaktadır. Gökalp bilimin özerkliğinden, bilim alanında ehliyetini ispat etmiş araştırmacıların özerkliğini anlar gibi görünmektedir. Dolayısıyla siyasi aktörlerin doğrudan müdahalesi dışında, bilim adamlarının konu seçimleri de kavramlaştırmaları da son kertede siyasidir ve fakat bu siyasilik bilimsellikte çelişmez.

Demiray, Mehmet Ali Şevki Bey'in (Sevündük) akademiye girişine dair şöyle yazmaktadır: "İkinci Dünya Savaşından bir sene evvel [1938/39] İlm-i İçtima üniversiteye kabul

edilen yeni bir akademisyenle İstanbul Üniversitesi'ne resmen girmiştir." "Bu sarayın küçük kapılarından birinden Mehmet Ali Şevki Bey'in bir tevazu timsali olan nurlu şahsiyetinde temsilen Le Play girip seminerlerde yer almıştır" (akt. Demirci, 2013, s. 193). Öte yandan Nilgün Çelebi, Le Play sosyolojisinin üniversiteye girerken Gökalp çizgisinin etkisiyle içinin boşaldığını, salt metodolojik bir tercihe, monografi tekniğine indirildiğini belirtmektedir.

Ülken'in Sabahattin Bey'e dair olumlu değerlendirmelerinin her biri de, tersten Gökalp'e yöneltilen birer eleştiri olarak düşünülebilir:

"Sabahattin Bey'in yolu cemiyete doğru idi. [Ziya Gökalp'in yolu devlete doğruydı.] Onu tarih, ancak tecrübenin tabii bir neticesi olarak ilgilendiriyordu. [Gökalp tarihe siyasi söylem inşasını destekleyecek bir depo olarak bakıyordu.] Bu yol, hem çetin, hem gösterişsizdi. Uğrunda ömür harcayacak binlerce gönüllü araştırmacı bekliyordu. [Ziya Gökalp, devlet emrinde çalışacak doktrin inşacıları arıyordu.]" (parantezler bana ait)

Halbuki, nasıl ki Durkheim'in araştırma ufku, sosyolojiden uzaklaşıp antropolojiye doğru gittiyse, Gökalp'in araştırma ufku da sosyolojiden çok folklor ve filolojiye doğru uzanmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla Gökalp de bir saha çağrısı yapmıştır ama bu sosyolojik olmaktan çok halk kültürü araştırmaları alanına ait bir saha olmuştur.

Sabahattin Beyci çizgiden bakıldığında Gökalp'e yönelik olarak, kırsal araştırmalar konusunda örtük bir eleştiri de şu şekilde formüle edilebilir: Aşiretlere bakmak, bunları raporlamak evet doğrudur, ama bunlara salt yönetim açısından, daha kolay yönetilmelerini sağlamak üzere bakmak, sadece yönetime konu olan yönlerini araştırmak yanlıştır. Köylere gitmek, doğrudur ama bunlara salt folklor açısından, "Türk harsı" nı yakalamak kastıyla bakmak yanlıştır. Bunlar yerine, esas olarak, girişimcilik kültürü ve sermaye birikim olanaklarına, dolayısıyla üretim potansiyellerine bakmak gerekir.

4. Sabahattin Bey Çizgisinin Gökalp'e Yönelik Toplumsal/Siyasal Eleştirileri

Sabahattin Bey'in bakış açısından Gökalp'in milliyetçiliği yanlıştır. Devletçi/otoriter (bireye karşı) yaklaşımı yanlıştır. İktisadi kolektivismi ve toplumculuğu (bireye karşı) yanlıştır. Öncelikli olarak Gökalp'in milliyetçiliğine dair eleştiriye değinebiliriz. Sabahattin Bey'in yola çıkış noktası Batıcı, kozmopolitist ve milliyetçiliğe karşı bir noktadır. Sabahattin Bey, Gökalp'in ulus inşası çabasını, şu ideolojiyle değil de bu ideolojiyle (burada: milliyetçilik ideolojisiyle) donanmış bir memur millet yetiştirmek olarak görür. Öte yandan, aslında kendi yapmak istediği de, bir yönüyle bundan büsbütün farklı değildir. Türk halkına bireysel teşebbüse duyulan inanç gibi ortak bir ideoloji aşılacak istemektedir. Fakat bunu bir tür rızaya dayalı benimse(t)me şeklinde formüle etmektedir.

Bu noktada ilginç ve dikkate değer bir figür Tahsin Demiray'dır. Zira Demiray milliyetçilikle Sabahattin Bey'in belki de en temel vurgusu olan "bireyin gelişmesi" vurgusunu birlikte götürmüştür. Bu açıdan bakıldığında, örneğin Selahattin Kandemir'in köy yazıları da, Sabahattin Bey ile Ziya Gökalp'in uzlaştırılması gibidir. Kandemir'in kırsal hayatın işleyişine, yani kırsal toplumsal yapıya ilgisi iki yönlüdür: Kandemir bir yandan göçebelerin merkezî devletin denetimine alınmasını ve bölgesel aidiyetten ulusal aidiyete geçmelerini savunur. Diğer yandan da kredi sorunu, makina sorunu ve suni gübre sorununun çözülüp üretici köylü ailenin güçlendirilmesini savunur. Böylece Kandemir "milli bilince sahip bir kırsal girişimci" tipini savunur. Nitekim milliyetçilikle girişimcilik arasında zorunlu bir karşıtlık ya da uyumsuzluk yoktur.

Bir diğer eleştiri ekseni de devlet eliyle kalkınma eleştirisidir. Sabahattin Bey kamusal girişime karşı bireysel girişimi vurgular. Bu anlamda yola çıkış noktası, iktisadi bireyciliktir. İktisat alanında birey merkezli bir vizyona sahiptir. Kolektif girişime karşı bireysel girişimi önceler ve esas alır. Bireyin iktisadi çıkarlarının toplumun çıkarları karşısında öncelikli olduğu fikri anlamında bireycidir. Girişim de doğal olarak "bireyci" olacaktır.

Öte yandan Sabahattin Bey'in takipçileri arasında burjuva sınıfının ortaya çıkmasını savunanlar kadar, kooperatif ve meslek birlikleri savunusuna yönelenler de vardır. Örneğin Fındıkoğlu'nda Sabahattin Bey'in girişim fikri esas alınmakta, fakat bu girişimcilik fikri sosyal bir görünüm kazanmaktadır. Alman politik kültüründe “sosyal liberal” olarak ifade edilen konunun temel vurguları bugünkü ifadesiyle “sosyal girişimcilik”, sosyal girişimciliğin temel formu olarak kooperatifçilik, sendika ve bütün kolektif hareket etme, örgütlü eylemde bulunma biçimleridir. Bunlar bireyin devletten korunmasının yegane yolu olarak önerilir. Ki Cahit Tanyol (2011) da Fındıkoğlu üzerine övgü dolu bir yazısında aynı çizgiyi savunmaktadır.

Üretimi/teşebbüsü mümkün kılmak, bireysel teşebbüsün önceliği olarak öne çıkmaktadır. Sosyal girişimcilikte ise topluluk, kolektif girişim, sosyal liberalizm, kooperatif, sendika ve toplumun örgütlülüğü öne çıkar. Bu yönelimin temeli olan “sosyal girişimcilik”te bireylerin bir araya gelip kolektif bir girişimde bulunması çok temel bir rol oynar ki bunun girişimcilikle çeliştiği söylenemez. Bir başka deyişle girişimciliği girişimcilik yapan, bireysel olması değildir. Bireycilik girişimciliğin zorunlu bir şartı değildir. Bireysel olsa da olmasa da, girişim girişimdir.

Kaldı ki bu noktada şu soru da akla gelmektedir: Bireysel girişimcilik fikri Gökalp'in karşı olduğu bir fikir midir? Püritanizm, tutumluluk, tasarruf ve teşebbüs gibi fikirler Tanzimat dönemi romanında, örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında karşımıza çıkmaktadır (Ayyıldız ve Albayrak, 2020; Ekinci, 2023) ve ılımlı Batılılaşma yanlısı Türk entelektüelleri nezdinde marjinal bir düşünce biçimi olduğu söylenemez. Yine Gökalp'in (2016) *Altın Işık*'ındaki Keloğlan masalında da ortanca oğul devleri alt etiketten sonra kendi başına bir dükkan açar. Masalın kurgusu bir memuriyet övgüsünden çok girişimcilik övgüsü olarak okunabilir.

Gökalp'e yönelik bir diğer önemli eleştiri odağı da otoriter politik kültür eleştirisiyle ilgilidir. Buna göre Gökalp devlet karşısında bireyi ikincil bir konuma iter; düşüncesinde siyasal katılıma yer vermez. Nitekim Tahsin Demiray, Gökalp'i “diktatörlüğün/antidemokratlığın/komitacılığın şeyhi/babası” olarak niteler (Sucu, 2018). Güngör'ün kültür politikalarıyla ilgili, yukarıda aktarılan husus da, otoriterlik eleştirisi olarak görülebilir. Buna göre Gökalp örtük olarak da olsa, kültür-medeniyet sınırına ilişkin kararın devlet eliyle alınacağını ve sadece “medeniyet”in değil, “kültür”ün de devlet tarafından halka öğretileceğini savunur. Karar merkezde alınacak ve aşağıya/çevreye doğru uygulanacaktır.

Demiray bireye gelişme ve kendi özgün şahsiyetini geliştirme (bir başka deyişle *Bildung*) hakkı tanımayan, otoriter, devletçi, kollektivist yapı ve elitin bu yönde şekillenmesinin baş kabahatlisi olarak Gökalp'i görür. Türkiye gerçekten bir memur/tebaa/kullar toplumu mudur? Demiray burada Sabahattin Bey'in kadim kollektivist toplum anlayışını inceltip geliştirir. Demiray'a göre, güçlü bürokrasi/devlet, zayıf birey, zayıf toplum, Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren oluşmuştur. Eskiden Türk toplumu bireycidir. Bu baskıcı devlet geleneğini savunan Gökalp'in devamı olaraksa Recep Peker'i ve Tek Parti idaresini görür (Sucu, 2018). Bu noktada yine Küçükömer'in (2021) Türk siyaset sosyolojisinde, daha özelde Türkiye ideolojiler ve partiler tarihi okumasında tersine çevirdiği sağ-sol skalası akla gelmektedir. Bir tarafta Sabahattin Bey'in Hürriyet ve İtilaf'a yakınlığı ile Demiray'ın Demokrat Parti ve Adalet Partisi geçmişi, öbür tarafta ise Gökalp'in İttihat ve Terakki ile ilişkileri ve Recep Peker'in CHP içindeki konumu bu ayrımın merkeziliğini teyit etmektedir.

Demiray'ın bakış açısından, Gökalp umumcu/kamucu bir pozisyonu savunur. Demiray'a göre umumi hayat ile hususi hayat yani bireyin bağımsızlığı, inisiyatif kullanma, iş kurma, teşebbüs yeteneği arasında ontolojik bir karşıtlık vardır. Eğitim, hükümet vs. hepsi bu karara göre şekillenir. Totaliter toplumlar aile ve iş hayatını kurutur. Tekil bireyler için tek yol memuriyettir. Gökalp de bunu teşvik etmektedir ve seçkinleri de buna göre şekillendirmiştir.

Bu noktada iki itiraz dile getirilebilir. İlk olarak, aslında bu yönelim eski Osmanlı merkezileşmesinden farksızdır. Demiray'ın Fatih vurgusuna paralel olarak dönemsel etkilerden de söz edilebilir: Modern dönemde II. Mahmut'la başlayan merkezileşme eğilimi, 1890'larda Fransız jakobenizmi ve seçkinliğinden kaynaklanan halka karşı güvensizlik fikri ve 1930'larda

Büyük Buhran sonrası dünya konjonktürünün teşvik ettiği totaliteryanizm eğilimi dönemsel etkilere örnekler olarak verilebilir. Çünkü Kanuni döneminden ya da Yeni Osmanlılardan başlayarak baktığımızda daha liberal özü benimsemiş, aşağıdan yukarı bir dinamizm peşinde olan bir akım da görürüz. Bu tarz bir eğilim tek başına Gökalp'in düşünsel yönelimiyle açıklanamaz, eğer bir kabahatse tek başına Gökalp'e yüklenemez. Bu yönelimin üzerinde etkisi olan tarihsel, yapısal, konjonktürel, dönemsel etkenler de göz önünde tutulmalıdır.

İkinci olarak, hem Gökalp hem Sabahattin Bey'in takipçisi sayılabilecek Fındıkoğlu ve Tanyol'un bu hususa dair övgüsüne dikkat edilmelidir. Sosyal liberal nitelik, devrime karşı reform, toplumunun güçlenmesi, sendikalar, kooperatifler gibi vurgular içeren bu övgü bireyin devletten korunmasının yolu olarak örgütlü toplulukları görür. Bu yazarlar, söz konusu pozisyonu savunurken Gökalp'le çelişkili bir şey yaptıklarını düşünür gibi görünmemektedirler. Bu konuda şu da sorulabilir: Gökalp otoriterliği bir siyasi ilke olarak mı savunmaktadır, yoksa konjonktürel bir gereklilik olarak mı görmektedir? Gökalp'in halkın siyasal katılımına vurgu yaptığı, elitizm karşısında halkçı bir tavır takındığı, seçkin bir azınlığa karşı toplumsal tabanı ve Türk harsını önemseyip öncelikle salık verdiği çok sayıda pasaj bulunabilir. Bu türden yönelimlere sahip metinleri üzerinden otoriterlik karşıtı bir Gökalp portresi elde etmek muhtemelen zor olmayacaktır.

Gökalp'e yönelik eleştirilerin belki de en önemlisi, bireyin ezilmesine yol açan bir yaklaşıma sahip olduğu şeklindeki eleştiridir. Bu eleştiri yapanlar pedagojik bir bireycilik önerirler. Karakter inşası anlamında, Alman *Bildung* idealinin vurguladığı tarzda bir bireyciliği benimserler. Pedagojide Nezahat Nurettin Ege'de bunu görürüz. Sabahattin Bey'in esas mirası burada aranabilir. Sabahattin Bey'in buna karşı savunduğu/vurguladığı husus liberalizm ve bireyciliktir. Fakat bu İngiliz tarzı bir iktisadi liberalizm ve bireycilik olmaktan çok, bireyin öznel yönelimini esas almak, saygın addetmek, şahsiyet inşasını teşvik etmekle ilgilidir. *Bildung* vurgusu taşıyan bir bireycilik, bireysel çıkar peşinde koşmanın kamu çıkarını meydana getireceği gibi bir varsayıma dayanmaktan çok; bireyin yönelimlerini önemsemek, bireyin canlılığı, dinamizmi, girişkenliği, uyanıklığı gibi hususları vurgular (Lukes, 2006).

Bu kapsamda Türkiye'de bir dizi sanatçı ve entelektüelin dikkat çektiği bazı olguları ve kolektif görünüşleri nereye koyabiliriz? Örneğin Türk sinemasının önemli isimlerinden yönetmen Lütfi Akad "1950'lerden itibaren kırdan kente gelip burada gecekondu inşa eden göçmenleri [tarihsel sürekliliğe de çarpıcı bir göndermede bulunarak] son derece olumlu tarzda, Malazgirt'ten itibaren Anadolu'ya göç edip burayı yurt haline getiren akıncıların, İstanbul'a göç edip burayı yurt haline getiren torunları" olarak görür (Akad, 2004, s. 544; Akyurt, 2024). Fındıkoğlu (1967) kooperatiflerde çağdaş görünümünü bulan kolektif/sosyal girişim kültürünü vurgularken, Işık ve Pınarcıoğlu (2015) gecekondu olgusunun ilk dönemini enformel toplumsal aktörlerin canlılığı ve dinamizmi ekseninde yorumlar. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Bütün bu toplumsal dinamizm, hareketlilik, canlılık ve kolektif girişimciliğin "devlete/devlere karşı", "devleti idare etmek" (Erdoğan, 1999) için değil de; devletle eşgüdümlü, koordine, devlet tarafından teşvik ve destek görerek neşvünema bulup serpildiği bir durum ortaya çıkarsa Türk toplumu nasıl bir değişme gösterir?

Sonuç

Sabahattin Bey çizgisindeki Türk entelektüellerinin Gökalp'e yönelik eleştirileri üzerine topluca düşünüldüğünde, aslında bu çizginin takipçilerinin pek çok açıdan Gökalp'in fikirleriyle yakınlaştığı söylenebilir. Bu yakınlaşmanın başında milliyetçilik gelmektedir. Her ne kadar Sabahattin Bey milliyetçi olmaktan çok bir dünya vatandaşı portresi çizse ve kozmopolitist bir çizgi takip etse de 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan savaşlar ve ulus-devletlerin çağın hakim siyasal biçimi haline gelmesi, milli bilinci de hakim kılmış görünmektedir. Böylece Sabahattin Bey'in takipçileri bu açıdan Sabahattin Bey'in kozmopolitizminden büyük ölçüde uzaklaşmış ve

Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*'nda son derece incelikli ve dikkatli bir şekilde formüle ettiği kültürel milliyetçiliğine yaklaşımlardır.

Sabahattin Bey'in girişimcilik vurgusu, Gökalp eleştirisi olarak devam ettirildiğinde, sanki Gökalp bir "memur millet" savusunu yapıyormuş gibi bir ima oluşmaktadır. Halbuki Gökalp ile Sabahattin Bey'i telif eden Fındıkoğlu gibi isimler kolektivizm ve teşebbüs fikrini bir araya getirerek, sanki ayrılmaz bir terkip gibi görünen "teşebbüs-i şahsi" tamlamasını ikiye ayırmıştır. Böylece bireyci girişimin yerine kolektif ya da sosyal girişim konmuştur ki, bu da bir çeşit girişim olarak kabul edilmektedir. Böylece Doğu toplumlarına ilişkin genel bir oryantalist eleştirinin odaklandığı atalet, rehavet, tembellik, tebaa olma gibi eleştiriler kenara ayrıldığında, bireyci bir girişimin yerine bugün de popüler olan bir isimlendirmeye "sosyal girişimcilik" vurgusu ortaya çıkmaktadır. Bu ise bizzat Sabahattin Bey takipçileri tarafından ortaya konması hasebiyle, Gökalp'in kolektivizm/halkçılık/toplumculuk çizgisine bir yakınlaşma olarak okunabilir.

Son olarak, Sabahattin Bey çizgisinin en kalıcı ve etkili vurgusu olarak, her ferдин kişiliğinin, kendi özgünlükleriyle neşvünema bulacağı bir eğitime ve toplumsal ortama verilen öneme dikkat çekilebilir. Bu husus Gökalp'in külliyatında son derece sınırlı bir yer bulmaktadır. Bunun yerine yukarıdan aşağı modernleşme, merkezizetçilik ve otoriterlikle daha uyumlu temalar öne çıkmaktadır. Sabahattin Beycilerde ortak olarak takip edilen bu kanaat yahut duyarlılık Gökalp'te bulunmamaktadır. Bu anlamda Sabahattin Bey'in takipçilerinin çeşitli konularda Gökalp'e yakınsamalarına rağmen bu konuda farklılıklarını muhafaza ettikleri söylenebilir. Bu durumda, Sabahattin Bey'in Türk sosyolojisine ve düşünce hayatına yaptığı katkının da burada aranması yerinde olacaktır. Zamanla zıddına dönüşmeyen bu vurgu, Sabahattin Bey'in takipçilerinin Gökalp'e yönelik kalıcı bir eleştirisi olarak da öne çıkmaktadır.

Her ne kadar bu araştırma Sabahattin Bey çizgisini takip eden ve Gökalp'in 1924'teki vefatından sonraki eleştirilerine ağırlık verse de, Gökalp'e yönelik eleştirileri daha iyi anlamak için Gökalp'in bizzat içinde yer aldığı polemiklerin de analize dahil edilmesi yararlı olacaktır. Bu kapsamda, Satı el-Husri ile Ziya Gökalp arasındaki polemikte, Sabahattin Bey-Gökalp karşıtlığı açısından kurucu bazı bileşenler yakalanabilir. Aynı şekilde bu iki konunun geçmiş istikametinde Tanzimat'a doğru izi sürülerek, Gökalp ve Sabahattin Bey öncesi dönemde karşımıza çıkıp çıkmadığı üzerine yapılacak araştırmalar da Türk düşünce tarihindeki süreklilikleri ve kampların karşılıklı konumlarını anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Akad, L. Ö. (2004). *Işıklar Karanlık Arasında*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyurt, M. A. (2024, Ağustos). İktisadi ve Kültürel Çatışma Eksenleri Arasında Akad'ın Göç Üçlemesi. *Hece*, 27/2(330-331-332), 17-32.
- Ayyıldız, Y. ve Albayrak, G. C. (2020). Arafta Bir Girişimci: Ahmet Midhat Efendi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 409-436. doi:10.33630/ausbf.571646
- Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilaf Fırkası. *İslam Ansiklopedisi (TDV)*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurriyet-ve-tilaf-firkasi> adresinden erişildi.
- Birinci, A. (2002). Ahmet Bedevî Kuran: Jön Türklüğün Tarihçisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), 1-37.
- Bulut, Y. (2011). Hilmi Ziya'nın Ziya Gökalp'i. K. Tuna ve İ. Coşkun (Ed.), *Ziya Gökalp* içinde (ss. 218-232). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bulut, Y. (2012). Aşk Ahlakı'ndan Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi'ne: Türk Sosyolojisinde Hilmi Ziya Ülken. *Sosyoloji Konferansları*, 2012-2(46), 119-151.

- Burke, P. (2014). *Tarih ve Toplumsal Kuram*. (M. Tunçay, Çev.) (6. bs.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Demirci, H. A. (2013). Prens Sabahaddin Yolunda Bir Türk Milliyetçisi: Tahsin Demiray ve Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş Süreci İçinde Ziya Gökalp Eleştirisi. *Liberal Düşünce Dergisi*, (71), 187-201.
- Ekinci, Z. (2023). Ahmet Mithat Efendi'nin Müşahadat'ında İktisadî İlişkiler ve Girişimci Ruh. *International Journal of Filologia*, (10), 36-45. doi:10.51540/ijof.1351578
- Erdoğan, N. (1999). Devleti "İdare Etmek": Maduniyet ve Düzenbazlık. *Toplum ve Bilim*, (83), 8-31.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1967). *Kooperasyon Sosyolojisi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Fildiş, B. (2018a). Yerli Sosyolojide Science Sociale Etkisi: Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin 1957 İlmî Kongresi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(45), 148-165.
- Fildiş, B. (2018b). Prens Sabahattin'in Takipçilerinden Biri Olarak Nezahat Nurettin Ege. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), 1116-1132. doi:10.21547/jss.398627
- Geçgin, E. (2013). Türkiye'de Sosyoloji (1800'lerden 1940'lara). *Sosyoloji Tarihi Dünya'da ve Türkiye'de* içinde (ss. 213-270). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları* (7. bs.). İstanbul: Varlık.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. (İ. Kutluk, Ed.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gökalp, Z. (2016). *Altın Işık: Seçme Masallar*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB).
- Gulbenkian Komisyonu. (2018). *Sosyal Bilimleri Açın*. (Ş. Tekeli, Çev.) (12. bs.). İstanbul: Metis.
- Güngör, E. (2010). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik* (16. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M. (2015). *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği* (10. bs.). İstanbul: İletişim.
- İzgöer, A. Z. (2013). Giriş. A. Z. İzgöer (Ed.), *İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar* içinde (ss. 17-37). İstanbul: DBY Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2012). 3. Ünite: Mehmet Ali Sevündük ve İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye'de Sosyoloji* içinde (ss. 44-65). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2021). *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Lukes, S. (2006). *Bireycilik*. (İ. Serin, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Mardin, Ş. (1988). Adem-i Merkeziyet. *İslam Ansiklopedisi (TDV)*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adem-i-merkeziyet> adresinden erişildi.
- Okan, O. (1989). Sosyologlarımız ve Tarihi Gerçekler Önünde Prens Sabahattin. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(1), 97-106.
- Özden, M. (2005). Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İçtimaî Dergisi (1919-1920). *Kebikeç*, (20), 27-70.

- Prens Sabahaddin. (2013). *İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar: Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*. (A. Z. İzgöer, Ed.). İstanbul: DBY Yayınları.
- Prens Sabahaddin. (2024). *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri*. (M. Ö. Alkan, Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Safa, P. (1938). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Sezer, B. (1989). Türk Sosyologları ve Eserleri I. *Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 1-96.
- Sucu, İ. (2018). *Prens Sabahaddin*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Şevki, M. A. (1968). *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri*. (M. Sencer, Ed.). İstanbul: Elif.
- Tanyol, C. (2011). Hocamız Fındıkoğlu. *Sosyoloji Konferansları*, (13), 9-12.
- Tiryakian, E. A. (1979). The Significance of Schools in the Development of Sociology. W. E. Snizek, R. Fuhrman ve M. K. Miller (Ed.), *Contemporary Issues in Theory and Research: A Metasociological Perspective* içinde (ss. 211-233). Greenwood Press.
- Tiryakian, E. A. (2006). A Vista for Research in the History of Sociology: Schools as the Unit of Analysis. *Timelines: ASA Section on the History of Sociology*, (6), 1, 5-7.
- Tiryakian, E. A. (2008). Sociology, Schools in. (W. A. Darity, Ed.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Macmillan Reference USA/Thomson Gale.
- Uçman, A. (2007). Prens Sabahaddin. *İslam Ansiklopedisi (TDV)*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/prens-sabahaddin> adresinden erişildi.
- Ünal, A. Z. (2008). Türk Sosyoloji Tarihinde Metodolojik Yaklaşımlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 6(11), 123-172.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.